

DOI <http://dx.doi.org/10.18524/2312-6809.2018.26.129465>

УДК 841.163.2–142Святослав(477.74–21)‘1880

КУЛЬТ «КНИЖНОЇ МУДРОСТІ» В «ІЗБОРНИКУ» СВЯТОСЛАВА 1073 РОКУ

Людмила Мостова, канд. філол. наук, доцент

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Ludmila.mostovaya017@gmail.com

У статті з'ясовується зв'язок між літературою Київської Русі та літературою Візантії. Увага акцентується на дослідженні тропів образності, та поезики в цілому. «Ізборник» Святослава 1073 р. — давня антологія творів різних авторів, тлумачення складних понять Євангелія, Апостола та інших церковних книг. За змістом пам'ятка складає своєрідну енциклопедію візантійської ученості. Твір містить статті релігійно-моралізаторського характеру, а також розповіді про молитви, пости, читання книг, короткі виклади Святого Письма, «Поучення дітям» Ксенофонта і Теодори тощо. У статті розкривається зміст «Ізборника», що виходить поза межі релігійної тематики і є відображенням рівня освіченості представників вищих верств тогочасного суспільства. Надзвичайно цікаві для сучасного читача й численні афоризми світського характеру.

Ключові слова: антологія, візантійський вплив, образність, поезика, троп.

Як зазначає П. Білоус, «вирішальне значення для становлення писемної творчості на давньоруському ґрунті мали візантійські літературні взірці» [2, с. 42]. За тих часів з'явився чималий інтерес до античності, до поезії, прози та філософії, до історії (Фукідид і Полібій, Геродот і Ксенофонт) та до світської сатири (на штиб Лукіанової). То були часи, коли світські й церковні можновладці вивчали та коментували Гомера, Гесіода, Піндара, Арістофана й Менандра, коли досліджувалися Платон і Арістотель, коли релігійна література прагнула охопити екзегезу та полеміку» [5, с. 9–10].

Відбувалося плідне перенесення на давньоукраїнський ґрунт багатьох пам'яток, спочатку у південнослов'янських (болгарських) перекладах, а потім і у власних давньоруських переробках. Однак слід пам'ятати, що письменству Русі із самого початку був притаманний творчий підхід до всіх запозичень, адже культивувалася християнська модель культурної людини, яка прагнула досягнути істину за допомогою авторитетних книг.

Отже, християнська релігія сприяла засвоєнню на Русі набутків європейської культури, які переносилися разом із християнською літературою, утверджуючи єдину християнську спільність.

«Ізборник» Святослава 1073 р. — стародавня антологія творів різних авторів, друга за давністю після «Остромирового Євангелія» точно датована слов'янська рукописна книга, яка збереглася повністю в художньому вигляді у XI ст. За змістом «Ізборник» становить своєрідну енциклопедію візантійської ученості і списаний був для чернігівського князя Святослава Ярославича, від імені якого й дістав свою назву. Вважають, що цей збірник творів письменників VIII–IX століть — Василя Великого, Іусина Філософа, Кирила Олександрійського, Теодора Кирського, Іоанна Златоуста та інших — перекладено із грецького збірника IX ст., який був укладений для болгарського царя Симеона і який із Болгарії потрапив на Русь. Сьогодні налічується близько 30 списків цієї пам'ятки, переписаних у XVI–XVII ст. «Ізборник» містить близько 380 статей, що належать майже 40 авторам. Це — літературний, науковий та філософський твір, що торкався багатьох проблем духовного життя і сучасних знань, передісторія оригінального письменства та лектури в епоху середньовіччя, що ознайомлює київоруську культуру з риторикою і поетикою.

«Ізборник» Святослава 1073 р. — результат творчого надбання руських книжників, прикрашений яскравими ілюстраціями церков, птахів, звірів, квітів, включаючи сімейний портрет князя Святослава, де він тримає в руках позолочену книгу. Пам'ятка інкрустована вісьмома мініатюрами. Авторський текст постійно перебивається біблійним з метою розтлумачення складних понять Євангелія, Апостола та інших церковних книг; усі статті, що увійшли до нього, мають повчальний, богословський характер, трактують поведінку справжнього християнина. Однак поруч із суто богословськими настановами наявні і історичні оповідання, відомості різного характеру, специфічна теорія поезії, пояснення стилістичних фігур, а також список заборонених творів, з якими автор застерігав від знайомства, бо це були зразки апокрифічної літератури, твори з язичеськими елементами тощо. «Ізборник Святослава» 1073 р., що стояв біля витоків руської книжної культури, заслуговує на велику увагу. В нарисі «Южнорусская литература» І. Франко, наголошуючи на популярності деяких церковних і світських збірників Київської Русі, виділяв саме «Ізборник Святослава»: «Характеристической особенностью древней южнорусской литературы является обилие сборников разнообразного содержания, составленных более или менее систематически, с более или менее определённой целью дать читателю в руки энциклопедию

самонужнейшего и заменить ему школу. Образцы таких сборников Русь получила из Болгарии (сборники Святослава 1073 и 1076 гг.)» [7, т. 41, с. 106]. Публікація «Ізборника» була здійснена у 1880 р. на кошти мецената Т. С. Морозова. Вже через три роки український учений О. Бодяньський підготував до друку перші 74 аркуші тексту, а 1983 р. було здійснено факсимільне видання даної пам'ятки. Крім згаданих положень, у ній вміщені відомості з філософії, богослов'я, історії, філології, медицини та багатьох інших галузей знання. Як зазначає Д. Чижевський у вступних зауваженнях до підрозділу «Література світська», «світськість» перекладеної, зокрема наукової літератури є лише відносна. В X і XI ст. загальне переконання, що повна гармонія між релігією та іншими сферами духовного життя існує та повинна існувати, було таким міцним, що для розв'язання більшості питань достатньо було послатися на віронауку та її джерело — Святе Письмо» [8, с. 53].

Найвагоміший пласт «Ізборника» 1973 р. посідають «Відповіді Анастасія Синаїта» — розгорнутий звід уривків із біблійних книг і творів відомих візантійських богословів та проповідників. Кільцево обрамляє пам'ятку [на перших і на останніх аркушах] текст одного з перших слов'янських поетичних творів — знаменита «Похвала» великому князю Святославу, що писалася одним і тим же книжником — дияконом Іоанном. Вірші в текстах збігаються між собою, лише подекуди спостерігаються незначні орфографічні неточності: «Великий серед князів князь Святослав, державний володар жагою сильною забажав приховану мудрість у глибині книг Премудрого Василя розтлумачити. Звелів мені, немудрому знавцеві, перекласти слова його по-нашому, пильнуючи відповідність думкам його, що подібно бджолі любодільній (працьовитій), із кожної квітки писаної зібрав і ніби в один сот увів мисленне серце своє і проливає, подібно соту солодкому, із вус своїх перед боярами для розуміння тих думок, з'являючи їм нового Птоломея, але не вірою, а більше бажанням» [4, с. 352]. Давньоруський книжник-переписувач апелює до писемних джерел з метою аргументації власних думок і витворює таким чином цілком авторський образ бджоли любодільної. Майстерне вживання даного образу демонструє вільне оперування творами візантійських богословів та проповідників. За жанром «Ізборник» Святослава 1073 р. продовжував традицію діалогічного письменства, яке у формі питань та відповідей давало пояснення важливих аспектів християнської віри,

«творив перехідний місток від абстрактних християнських доктрин до народного розуміння християнства і мав значний вплив на усну народну творчість» [3, с. 105]. Так, у розділі «Що таке везіння» порушується проблема чи повинен християнин сповідувати везіння (в оригіналі вжито «вазнь», а в одному із списків «Ізборника» 1073 р. над терміном «вазнь» стоїть примітка «случай»). Під час відповіді на це запитання автор звертається до міфологічного світовідчуття еллінів, що відчували свою залежність від долі — фатуму. «Везіння — слово, що від еллінів назву має, і значить воно те, коли без промислу світ побудований... І той, хто вірує, як безрозумні елліни, в те, що все, що з людиною відбувається, випадковим є, — в хворобу упадуть» [4, с. 352]. На противагу цій сліпій силі висувається ідея Божественного промислу, що має на меті врятувати людство: «Християни ж Бога сповідують, який улаштує все і опікується всим. А хто сповідує везіння, то відпаде від вчення християнського... Всі вони, наче хмиз, у вогні згорять, не врятують своєї душі від полум'я» [4, с. 353]. Отож життя, як твердить автор, слід вивіряти за Божественним Писанням, що є єдиною істиною людського життя, а не покладатися на випадковість.

До «Ізборника» входить і так званий «Філософський трактат», що базується на положеннях «Метафізики» та «Категорій» Арістотеля. Ці праці Арістотеля були використані в коментарі Порфірієм Тірським для боротьби з язическими поглядами, різними релігійними і еретичними рухами. Цей трактат складається з окремих текстів філософського наповнення («Про різницю між сутністю і еством», «Про випадкове», «Про особистість», «Про індивідуальне», «Про кількість і якість» та інші). Кожна із зазначених статей створює своєрідний мікроклімат філософських, світоглядних поглядів у вітчизняній культурі XI ст.: «Особистість є те, що своїми діями та властивостями виявляє себе і відрізняється від одноприродних йому, демонструючи тим свій вияв. Наприклад, Гавриїл, що бесідує з Богородицею, був одним з янголів, єдиним, який прийшов бесідувати, відрізняючись від єдиносущних йому янголів тим, що прийшов на місце це, і тим, що бесідував.

І Павло, коли на східцях проповідував, був одним з людей, що властивостями і діями своїми од багатьох людей одрізнявся. Тож, з огляду на дію, складаємо уяву про когось.

Особистістю називається те, що є дією...» [4, с. 353–354]. В даному уривку згадується постать апостола Павла, що проповідував на сходах Єрусалимського храму.

Розгорнуті положення філософських категорій допомагали читачеві наблизити незрозумілі поняття до потреб тогочасної дійсності, надавали прозорість і доступність вжитим термінам. Це яскраво доводять статті «Про різницю між сутністю і еством». Перша з них належить Максиму Чорноризцю: «Максима про розрізнення сутності і ества за зовнішніми (філософами)». Автор зазначеного тексту Максим Сповідник [580–662 рр.] — візантійський богослов, один з найвизначніших церковних діячів. Другий трактат «Теодора, пресвітера Раїтуїського про тих же» належить перу сучасника Максима Сповідника і містить характеристику основних категорій і понять філософії: «Сутність є основа, немов матерія речей. Випадкове ж в сутності споглядається. Є, скажемо, тіло і форма його. Тож не тіло у формі (перебуває), а форма в тілі, бо тіло є сутність, а форма — випадкове.

Так і щодо душі і мудрості. Не душа перебуває в мудрості, а мудрість в душі. Тому й не кажуть: тіло форми і душа мудрості, а форма тіла і мудрість душі. Бо душа — сутність, а мудрість випадкове. Коли втрачається душа, зникає й мудрість, а як мудрість втрачається, не втрачається душа. Здатна бути душа без мудрості.

Таким чином, все, що є самоіпостасним і в собі, а не в іншому має буття, є сутність. Бувають сутності тілесні і безплотні. Тілесні, земля, вода, повітря, вогонь і те, що складено з них: каміння, рослини, одушевлене тіло. Безплотні ж — янгол, розумна душа. І все це, як сказано, сутностями нарікається. Творець же їх — Бог» [4, с. 355–356]. Без сумніву, такі розгорнуті філософські твердження сприяли духовному зросту читачів, формуванню їх етичної свідомості.

Зміст даного збірника не обмежується лише філософсько-релігійною тематикою, а виступає проявом рівня уподобань та освіти тогочасного суспільства, «література, що нам тепер здається занадто релігійно та церковно забарвленою, з погляду того часу відповідала вимогам науковості» [8, с. 53]. Тож і для наших часів цікавим видаються уривки з твору Іоанна Дамаскіна про знаки зодіаку і про назви місяців у різних народів — перший відомий у Київській Русі збірник з астрономії.

Особливий інтерес складає стаття візантійського письменника IX ст. Георгія Хуровська «Про образи», яка знайомила читачів з елементами теорії літератури. За свідченням О. Бандури і Г. Бандури, «цивільний переклад досить значного за обсягом (до семи сторінок) дослідження «Georgi Cheraboski de figuris» викладача грама-

тики в Константинопольській вищій школі, автора декількох праць з поезики і стилістики (IX ст.». Давньоруський книжник-переписувач згідно з тогочасною традицією мав право відтворювати писемні джерела досить вільно, вносити свої уточнення і доповнення, переробляти окремі місця, додавати свій місцевий мовний лад. У зазначеній праці невідомий перекладач створив класифікацію літературознавчих категорій, провів перелік різних тропів. Зокрема подаються слов'янські відповідники тропам: «інословіє» (алегорія), «прхводь» (метафора), «ліхорхчыє» (гіпербола), «поруганіє» (іронія), «видь», «поіграніє» (сарказм), «сьприятіє» (синекдоха), «сьтвореніє» (порівняння); стилістичним фігурам: «прхходьное» (інверсія), «округлословіє» (перифраза), «нестатькъ» (еліпсис) тощо. В цілому Георгій Хуровська виділяє 27 видів творчих образів. Це практично всі відомі за часів античної Греції і Стародавнього Риму тропи та фігури поетичного синтаксису. Заслуговує на увагу намагання автора подати визначення цих літературознавчих категорій. Зокрема, «прхводь» (метафора) — перенесення (значення) одного слова на інше. Є 4 способи (перенесення): від живого до живого, від неживого до неживого, від живого до неживого, або від неживого до живого» [4, с. 358]. Далі автор до кожного з визначень додає по кілька прикладів, що розкривають сутність відповідного поняття: «Це коли хто царя назве пастухом людей. Бо пастух насправді той, хто пасе овець. Обидва ж є істотами живими — і цар, і пастух овець. Від неживого до неживого — якщо хто, жар сховавши в попелі, говорить, сім'я вогняне зберігаю; або скаже: велике полум'я виливається з дерева, хоча виливатися може лише рідина. Від живого до неживого, — якщо хто гірську вершину називає тім'ям або головою, бо тім'я і голова є по суті живими. Від неживого же до живого, — якщо сказати: море задумливе або хвилюється, оскільки «думати» і «хвилюватися» можуть лише живі істоти» [4, с. 358]. Такі розгорнуті приклади давали більш конкретне уявлення про тропи та фігури поетичного синтаксису, свідчили про універсальність та талановитість автора і відігравали значну роль у процесі становлення вітчизняної теорії літератури. Звертаємось до слов'янського відповідника такої стилістичної фігури, як «ізобіліє» (плеоназм). В «Ізборнику Святослава» ми знайдемо таке трактування: «Буває, коли до мови додаються слова, що не змінюють її (сенсу), наприклад: «супротивник» і «ворог». Це повторення слова призначено для посилення. Так, говорячи про добре відому справу,

можна сказати: «чи бачиш цю справу, бачиш? — двічі повторюючи слово «бачиш». Або, вказуючи на продовження гріха, говорять: гріх — це зло, зло!» [4, с. 362]. Отже, риторика проявляється тут як спосіб аргументації, своєрідної взаємодії з читачем: на основі відомого повідомити про нове, невідоме. Це стосується і вже згадуваної у кінці «Ізборника» Похвали, що викладена тут на двох аркушах, де кожен вірш виділений і гарно оформлений, як і повинно було бути у книзі, призначеній для князя. Похвала замикає риторичне кільце твору. Однак поруч із суто риторичними настановами в «Ізборнику» Святослава 1073 р. спостерігаються елементи світського втручання у високоморальну та етично життєву філософію, якою церква доводила своє право на існування.

В умовах християнізації Русі увиразнювалась потреба літературності, залучення до книжного вчення. Здобуті ж знання допомагали згармонізувати інтелектуальне й культурне життя людини. Побутуючи як «книжне почитання», «Ізборник» став невіддільною частиною того культурно-духовного надбання, яким завдячуємо прилученню руської еліти до християнського світу, зробив доступними для давньоруського читача культурні досягнення сусідніх країн, розширював його розумові, моральні та художні горизонти, прищеплював нові почуття, вводив нові поняття, піднімав рівень знань.

«Ізборник Святослава» 1073 р., джерело енциклопедичного характеру, можна вважати одним із найдавніших здобутків перекладацької діяльності східнослов'янських книжників доби високого Середньовіччя. Отже, це було не просте наслідування, а творче переосмислення канону. Пам'ятка засвідчила унікальний зв'язок між літературою візантійського походження та літературою Київської Русі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бандура О. «Ізборник Святослава» / О. Бандура, Г. Бандура // Українська література в загальноосвітній школі. – 1999. – № 2. – С. 12–19.
2. Білоус Петро. «Образ книжної мудрості» у літературі Київської Русі / Петро Білоус // Медієвістика: збірник наукових статей. – Одеса : Астропринт, 2002. – Вип. 3. – 252 с.
3. Возняк М. С. Історія української літератури / М. С. Возняк. – Львів, 1978. – Кн. 1. – 558 с.
4. Золоте слово // Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть. – К., 2002. – Кн. 1. – 784 с.

5. Ерёмин И. П. О византийском влиянии в болгарской и древнерусской литературе IX– XII вв. / И. П. Ерёмин // Литература древней Руси. – Москва, 1996. – 258 с.
6. Літопис Руський. За Ппатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – 186 с.
7. Франко І. Южнорусская литература / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – К., 1986. – Т. 41. – 688 с.
8. Чижевський Д. Історія української літератури : від початків до доби реалізму / Д. Чижевський. – Тернопіль, 1994. – 450 с.

**КУЛЬТ «КНИЖНОЙ МУДРОСТИ»
В «ИЗБОРНИКЕ» СВЯТОСЛАВА 1073 ГОДА**

Людмила Мостовая, канд. филол. наук, доцент

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

В статье устанавливается связь между литературой Киевской Руси и литературой Византии. Внимание акцентируется на исследовании тропов, образности и поэтики в целом. «Изборник» Святослава 1073 г. — древняя антология произведений разных авторов, толкование сложных понятий Евангелия, Апостола и других церковных книг. По содержанию произведение составляет своеобразную энциклопедию византийской учёности. «Изборник» Святослава 1073 г. содержит статьи религиозно-морализаторского характера, а также рассказы о молитвах, постах, чтении книг, краткие изложения Священного Писания, «Поучение детям» Ксенофонта и Теодоры и т. д. В статье раскрывается содержание «Изборника», которое выходит за грани философско-религиозной тематики и отражает заинтересованность и уровень образованности высших слоёв прошлых веков. Чрезвычайно интересны для современного читателя и многочисленные афоризмы светского характера.

***Ключевые слова:** антология, византийское влияние, образность, поэтика, троп.*

**THE CULT OF «BOOK'S WISDOM» IN THE SVYATOSLAV'S
«IZBORNIK» OF THE 1073 YEAR**

Lyudmila Mostova, Candidate of Philology, associate professor

Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine

The article finds the connection between the literature of Kievan Rus and the Byzantine literature. Attention is focused on the study of imagery, tropes and poetics. «Izbornik Svyatoslav» in 1073 — an ancient anthology of the works of various authors, the interpretation of complex concepts of the Gospel, the Apostle and other church books. According to the genre «Izbornik Svyatoslav» it 1073, he continued the tradition of dialogical writing, which in the form of questions and answers gave an explanation to the topical issues of the

Christian faith. The monument of 1073 is decorated with eight miniatures. The author's text is constantly interrupted by the Bible in order to interpret the complex concepts of the Gospel, the Apostle and other church books; all the articles included in it, have an instructive, theological character, interpret the behavior of a true Christian. Ancient scribe-scribe appeals to written sources for the purpose of argumentation of his own thoughts and thus creates a wholly authored image of a bee that is wicked. The masterful use of this image demonstrates the free operation of the works of Byzantine theologians and preachers. The deployed provisions of the philosophical categories helped the reader to bring the obscure concepts closer to the needs of the contemporary reality, and provided transparency and accessibility to the terms used. By content, the monument is a kind of encyclopedia of Byzantine scholarship. The work contains articles of a religious and moral nature, as well as stories of prayers, fasting, short sentences of the Scriptures, «Teaching of children» by Xenophon and Theodora, and others like that. The article reveals the meaning of «Izbornik», which goes beyond the philosophical and religious themes and reflects the interest and level of education of the higher strata of the contemporary society. Extremely interesting for a modern reader and numerous aphorisms of secular nature. The content of this collection is not limited to philosophical and religious subjects, but serves as a manifestation of the level of preference and education of contemporary society.

Key words: *anthology, Byzantine influence, imagery, poetics, trails.*

REFERENCES

1. Bandura O., Bandura G. «Izbornik Svyatoslava» / O. Bandura, G. Bandura // Ukraïns'ka literatura v zagal'noosvitnij shkoli. – 1999. – № 2. – S. 12– 19.
2. Bilous Petro. «Obraz knizhnoï mudrosti» u literaturi Kiïvs'koï Rusi / Petro Bilous // *Medievistika. Zbirnik naukovih statej.* – Odesa : Astroprint, 2002. – Vipusk 3. – 252 s.
3. Voznyak M. S. Istorija Ukraïns'koï literaturi / M. S. Voznyak. – L'viv, 1978. – Kn. 1. – 558 s.
4. Zolote slovo // Hrestomatiya literaturi Ukraïni-Rusi epohi Seredn'ovichchya IH–HU stolit'. – K., 2002. – Kn. 1. – 784 s.
5. Eryomin I. P. O vizantijskom vliyanii v bolgarskoj i drevnerusskoj literaturah IH–HII vv. / I. P. Eryomin // *Literatura drevnej Rusi.* – Moskva, 1996. – 258 s.
6. Litopis Rus'kij. Za Ipats'kim spisikom pereklav Leonid Mahnovec'. – K., 1989. – 186 s.
7. Franko I. YUzhnorusskaya literatura / I. Franko // Franko I. Zibrannya tvoriv : U 50 t. – K., 1986. – T. 41. – 688 s.
8. CHizhevs'kij D. Istorija Ukraïns'koï literaturi : vid pochatkiv do dobi realizmu / D. CHizhevs'kij. – Ternopil', 1994. – 450 s.

Стаття надійшла до редакції 25 лютого 2018 р.